

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՄԱՅՍՈՒՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Արշակ Բայան

1918 թ. գարունը կարող էր վերջինը լինել ազգային այն հավաքականության համար, որ կոչվում է հայ ժողովուրդ և որը կանգնած էր իր բազմադարյան դժվարին ճանապարհի ամենաաղետալի կիզակետում, երբ դրված էր ոչ միայն արևելահայության, այլև ողջ հայության լինել չլինելու հարցը:

Սակայն հայերը մահվամբ մահը հաղթեցին:

Մայիսյան հաղթանակները վիժեցրին հայերին իսպառ ոչնչացնելու երիտթուրքերի ծրագիրը և պայմանավորեցին Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծումը:

Գնահատելով հայ ժողովրդի համար Սարդարապատի հերոսամարտի պատմական նշանակությունը անգլիացի նշանավոր պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոքերը գրել է. «Եթե հայերը պարտություն կրեին Սարդարապատում, Հայաստան բառը կարող էր նշանակել սոսկ մի հին աշխարհագրական տերմին, ինչպես, օրինակ՝ Կապադովկիան»:

1918 թ. գարնանը, թուրքերը խախտելով 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքված զինադադարի պայմանները, գրավում են Արևմտյան Հայաստանի ողջ տարածքը, ապա անցնելով Ախուրյան գետը, մտնում Ալեքսանդրապոլ, իսկ այնտեղից էլ ուղղություն վերցնում դեպի Արարատյան դաշտ, Էջմիածին և Երևան առաջ բերելով անասելի իրարանցում և սարսափ²:

Հայոց Ազգային Խորհրդի ղեկավարները՝ թուրքական ներխուժման հետևանքով, կտրված մնացել էին Թիֆլիսում, իսկ հայոց բանակի գլխավոր հրամանատար՝ գեներալ Թ.Նազարբեկյանը Ալեքսանդրապոլի անկումով կազմալուծված հայկական զորամիավորումների բեկորների հետ ապավինել էր Դիլիջանում:

Դեպի Կոտայք ու Սևան նահանջի ծրագրի համաձայն, նպատակա-

¹ Արամը, Բեյրութ, 1969, էջ 508:

² **Վրացեան Ա.**, Հայաստանի հանրապետութիւն, էջ 139:

հարմար համարվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդ Սուրենյանցին տեղափոխել Սևան: Գեներալ Մ. Սիլիկյանը, որն իր հրամանատարական կետը հաստատել էր Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի շենքում, Մայր տաճարից մոտ 100 մ հեռավորության վրա, 1918 թ. մայիսի 19-ին Երևանի ապագա պարետ Արշո Շահխաթունու ուղեկցությամբ ներկայանալով կաթողիկոսին, ապահովության համար, նրան առաջարկում է մեկնել Սևան: Սակայն կաթողիկոսը կտրականապես մերժում է այդ առաջարկը: Դեռ ավելին այդ տարտամ և հոգեվարքային օրերին հայկական զորքերին խանդավառելու և ժողովրդական ինքնապաշտպանական կռվի ուրքի հանելու գործում մեծ նախաձեռնություն է հանդես բերում Էջմիածնի միաբանությունը՝ Գևորգ Ե. կաթողիկոսի հաստատական ղեկավարությամբ:

1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի այդ ծանր օրերին, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն ու միաբանությունը, հավատարիմ մնալով հայ եկեղեցու հայրենասիրական դարավոր ոգուն, միասնական ու աննահանջ դուրս եկան համընդհանուր թշնամու դեմ՝ հանուն հայրենյաց և ազգի հարատևման:

Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե մինչ այդ ոչ մի բանով առանձնապես աչքի չէր ընկել, իր գործերով աչքի ընկնող դեր չէր խաղացել և չէր կարողացել նվաճել ժողովրդի համակրանքը: Նա սիրված չէր անգամ իր միաբանության քիչ թե շատ առաջադեմ մարդկանց կողմից:

Սակայն հետագայում էլ, մինչև 1918 թ. նոյեմբեր ամիսը, երբ թուրքական յաթաղանի վտանգը շարունակում էր կախված մնալ Էջմիածնի ու Երևանի վրա, ոչ ոք իրեն այնպես անհողողոդ չպահեց, ինչպես Գևորգ Ե կաթողիկոսը: Նա ամուր կանգնած մնաց երկրի ինքնապաշտպանության դիրքերում: Կաթողիկոսն այն եզակի անհատներից էր, որ դժնդակ այդ օրերին կարողանում էր արհամարհական վերաբերմունք ցույց տալ ավստրո-հունգարական, գերմանական և թուրքական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին:

1918 թ. մայիսի 21-ին Արամ Մանուկյանը, Երևանի պարետ Արշո Շահխաթունին և Պողոս Բեկ-Փիրումյանը Երևանից ժամանում են Էջմիածին, հանդիպում կաթողիկոսին և նրան կրկին անգամ առաջարկում տեղափոխվել նախ Երևան, ապա Սևան: Սակայն հաստատական կաթողիկոսը սառն անտարբերությամբ կտրուկ մերժում է նրանց խորհուրդը: «Եթե հայ զորքն ու ժողովուրդը, - պատասխանում է նա Երևանի հրավի-

րակներին,- ի վիճակի չեն պաշտպանելու այս սուրբ վայրերը, ապա ես ինքս մենակ սուր կվերցնեմ և կընկնեմ Մայր տաճարի գավթում, բայց չեմ հեռանա մեր պապերի ավանդ մնացած Մայր Աթոռից»:

Ավելին, ժողովրդին ուղղված իր կոչում նա առաջարկում է. «Ինչո՞ւ ազգովին չբարձրանանք թշնամու դեմ, որ գալիս է անդրարաքսյան իր թեթև հաջողություններով հղփացած»:

Այնուհետև կաթողիկոսը կարգադրում է ահագանգ տալ Մայր տաճարի զանգակատնից: Միաբանության անդամները, որոնք գալիս ու հավաքվում են նրա շուրջը, դիմում է հետևյալ հայտարարությամբ. «Մեզ խորհուրդ են տալիս լքել Մայր Աթոռը և հեռանալ Սուրբ Էջմիածնից,- ասում է կաթողիկոսը իր միաբաններին: Ես ինքս մնում եմ, ձեզանից ովքեր ցանկանում են գնալ, ազատ են, կարող են գնալ»: Սակայն միաբանության անդամներն ի զարմանս բոլորի, ոչ միայն չեն հեռանում, այլև ավելի սերտ են համախմբվում նրա շուրջը:

Հրավիրակներին ճամփու դնելով Երևան, Գևորգ Ե հանգիստ ու անվրդով քայլերով իջնում է վեհարանից և գիշերային աղջամուղջի մեջ իր քայլերն ուղղում դեպի Մայր տաճար, որտեղ Իջման սուրբ սեղանի առաջ արտասվաթոր աչքերով երկար ու երկար աղոթում է: Ապա տաճարի կամարների տակ երկինք է առաքվում հուզիչ «Տեր ողորմեա»-ն և սկսում են դողանջել Մայր տաճարի և հայոց բոլոր եկեղեցիների զանգերը: Զանգահարությունը, որ սկիզբ էր առել Մայր տաճարից և արդեն արձագանքում էր Գայանեի և Հռիփսիմեի զանգակատներից, հետագա ութ օրերի (մայիսի 22-29-ը) ընթացքում գիշեր-ցերեկ, անդադար դողանջում էր Արագածից մինչև Արաքս և Էջմիածնից մինչև Սևան: Այն զարթնեցնում, սթափեցնում է բոլորին, խանդավառում ամենքին համեստ զոհողության, հերոսական անձնազոհության և համազգային պայքարի մղում գաղթական ու արյունաքամ ժողովրդին:

Էջմիածնի միաբանությունը 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում աչքի էր ընկնում ինչպես իր գիտական կարող ուժերով, այնպես էլ հասարակական գործունեության ջիղով օժտված եռանդուն հոգևորականներով:

Կաթողիկոսն իր մոտ է կանչում նոր եպիսկոպոսներ օժված ճեմարանի տեսուչ, հայտնի հայագետ՝ Գարեգին Հովսեփյանին, Գևորգ Չորեքյանին և Էրզրումի առաջնորդ, ղարաբաղցի՝ Զավեն Մահտեսի Բաբայանին, Աղթամարի և Առաքելոց վանքերի վարդապետներ՝ Եզնիկին և

Թաղևոսին, ինչպես նաև Գրամփա գյուղի քահանա՝ Տեր Հովհաննես Մկրտչյանին և Տեր-Սահակյանին, օրհնում նրանց և ուղարկում կովի՝ հորդոր կարդալու հայ զորքին: Վերջիններս 1918 թ. մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան, ձի հեծած սլանում են Էջմիածնի մոտակա Հայ Ձեյվա և Քյորփալու գյուղերը և կանգնեցնում են երկաթգծից հյուսիս ընկած հայկական 5-րդ գնդի վաշտերի նահանջը: Պարթևահասակ Ջավեն եպիսկոպոսը, որպես Էրզրումի առաջնորդ, Երզնկայից մինչև Արարատյան դաշտ հաճախ էր եղել ռազմաճակատի առաջին գծերում, իսկ փոքրահասակ, անշուք, վտիտ Գարեգին եպիսկոպոսը, որպես գրքի ու գիտության մարդ, առաջին անգամ էր կովի դաշտ գնում: Բայց լինելով կրակոտ ճառախոս, նա կարողանում էր հայրենասիրությամբ ոգևորել ունկնդիրներին: Ճեմարանի աշակերտները նրան այդ շնորհքի համար սիրով «Պողոս Առաքյալ» մականունն էին տվել: Այդ օրերին նա ոգեշունչ խոսքով դիմում է իր հայրենակից արցախցի զինվորներին, բացատրում է թշնամու անողորմությունը, վտանգի մեծությունը, օգնական ուժի և նահանջի ուղիների իսպառ բացակայությունը և սրբազան հողի վրա պատվով մեռնելու միակ հնարավորությունը: Նա «մահապարտներ» է անվանում հայ ժողովրդին ու նրա զորքին, 5-րդ գունդը վերանվանում է Մահապարտների գունդ, աղոթքի է չորքեցնում և երգվեցնում կովի դուրս գալ անվախ ու աննահանջ: Ապա Գարեգին և Ջավեն եպիսկոպոսները խաչը ձեռքներին բարձր պահած ընկնում են զորքի առաջ և հրամանատար, գնդապետ՝ Պողոս Բեկ Փիրումյանի հետ միասին նրանց առաջնորդում ճակատամարտի:

Աղթամարի և Առաքելոց վանքերի միաբան վարդապետները ոչ միայն հորդոր կարդալով հետ են դարձնում նահանջողներին և կովի գնալու կոչ են անում աշխարհազորայիններին, այլ անձնական օրինակ են ցույց տալիս: Երկուսն էլ անվրեպ կրակող քաջ ռազմիկներ էին: Վանի առաջնորդի փոխանորդ Եզնիկ վարդապետը քաջ կովող և հայտնի նշանածիգ էր: Վանի ինքնապաշտպանության ժամանակ նա քաղաքամիջի հատվածում հայերի նվաճած մինարեի գլուխը բարձրացած, իր դիպուկ կրակոցներով կարողացել էր «հնձել» թուրք թնդանոթածիգներին:

Վաղորդյան մթնշաղի մեջ, նրանք հրացանը ձեռքներին մտնում են խոտներամ բազմության մեջ և իրենց հետևելու հորդոր են կարդում «փրկության ուրիշ ճանապարհ չկա, պատանքներդ առնեք ու միասին գնանք ստույգ մահվան» կարգախոսով: Այդ առավոտ նրանք ավելի քան

500 «պատանքավոր» են տանում դեպի Սարդարապատ, որոնք միջնադարյան կրոնական պատկերների մարտիկներին հիշեցնելով, կռվում էին Մահապարտների 5-րդ գնդի աջ թևում, թշնամու վրա արձակված ամեն մի գնդակի հետ երգելով այդ ժամանակ տարածված «Անտեր մնար Հասան Ղալեն, մեռնի էնվեր փաշայի բալեն» երգը:

Սարդարապատի մարտերին իր 250 հոգանոց ջոկատով մասնակցում է նաև Կոտայքի Թագազյուղի քահանա՝ Զաքար Տեր-Հարությունյանը:

1918 թ. մայիսի 23-ին երբ Սարդարապատի առաջին հաղթանակի լուրը խանդավառել էր նաև Դիլիջան ապավինած Ալեքսանդրապոլի հայ զորքին, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, որը որպես գաղթականությանն օգնող արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ գտնվում էր Ղարաքիլիսայի շրջանում, Երևանից նոր ժամանած գեներալ Համազյանի հետ գործի են անցնում Դիլիջանում: Մեսրոպ եպիսկոպոսը վկայակոչելով Սարդարապատի օրինակը և հետևելով Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանի օրինակին շունչ ու հոգի է ներշնչում կազմալուծված հայ զորքին:

Բաշ Ապարանի կռիվներին անձնուրաց կռվում էին Հովհաննես քահանա Տեր-Մինասյանի և Ապարանի «Ղևոնդ երեց» Տաճատ քահանայի զինված խմբերը:

Այսպիսին էր հայ հոգևորականության խաղացած դերը մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ:

Սարդարապատում հաղթանակում է ոչ միայն հայ ժողովրդի հայրենասիրությունը այլև նրա սրտառուչ հավատքը:

Փառք և պատիվ,

Հարգանք և օրհնություն 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտի քաջարի մասնակիցներին և հայրենասեր հոգևորականներին:

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Բայան Արշակ

***Բանալի բառեր** – Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, հոգևորականներ, Սարդարապատ, Բաշ- Ապարան, Գևորգ Ե Սուրենյանց, միաբանություն, հերոսամարտ, հայրենասիրություն, ինքնապաշտպանություն, կամավորական:*

Հոդվածում ներկայացրել ենք հայ հոգևորականության մասնակցությունը Մայիսյան հերոսամարտերին: Էջմիածնի միաբանությունը 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում աչքի էր ընկնում ինչպես իր գիտական կարող ուժերով, այնպես էլ հասարակական գործունեության ջիղով օժտված եռանդուն հոգևորականներով: 1918 թ. գարնանը դրված էր ողջ հայության լինել չլինելու հարցը: Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսի հաստատական ղեկավարությամբ՝ Էջմիածնի միաբանության մասնակցությունը այդ դժվարին և աղետալի օրերին հայկական զորքերին խանդավառելու և ժողովրդական ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում, մեծ նախաձեռնություն էր: Սարգսրապատի և Բաշ-Ապարանի մարտերում իրենց ջոկատներով անձնուրաց կռվում էին քահանա Զաքար Տեր-Հարությունյանի, Հովհաննես քահանա Տեր-Մինասյանի և Ապարանի «Ղևոնդ Երեց» Տաճատ քահանանյի զինված խմբերը: Անգնահատելի էր հայ հոգևորականության խաղացած դերը Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ:

РОЛЬ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА В ГЕРОИЧЕСКИХ МАЙСКИХ СРАЖЕНИЯХ

Аршак Балян

Ключевые слова: *Первопрестольный Святой Эчмиадзин, духовенство, Сардарapat, Баш-Апаран, Геворк V Суренянц, монашеская коллегия, героические сражения, патриотизм, самооборона, добровольческий:*

В статье рассматривается участие армянского духовенства в героических майских сражениях. Эчмиадзинская монашеская коллегия в течение первых двух десятилетий 20-го века выделялся как своими научными возможностями, так и духовными лицами, наделенными способностью к общественной деятельности. Весной 1918 г. решался вопрос о дальнейшем существовании армянского народа. В эти сложные и трагические дни участие Эчмиадзинской монашеской коллегии под строгим руководством католикоса Геворка V Суренянца для поднятия боевого духа войск и организации народной самообороны было великим предприятием. В сражениях Сардарапата и Баш-Апарана со своими воинскими частями самоотверженно бились вооруженные войска священников Закара Тер-Ованисянна, Ованнеса Тер-Минасяна, а также дивизии “Гевонд Иерей” Апарана и священника Тачата. Неоценима роль армянского духовенства в героических майских сражениях.

THE ROLE OF ECHMIADZIN SEE DURING THE MAY BATTLE

Arshak Balyan

Key words: *holy See of Etchmiatsin, clergy, Sardarapat, Bash-Aparan, Gevorg E Sourenyants, Congregation, battle, patriotism, self-defense, volunteers:*

The article puts the stress on the participance of the Armenia clergy in the May battle. In the first two decades of the 20th century the clergy of the Etchmiatsin See was distinguished both with its scientific and social activities. In the spring, 1918 the Armenia nation was facing the great problem of its existance. Chatholicos Gevorg E Sourenyan undertook the courageous act of encouraging the Armenia soldiers and organised the self-defense of the people against the enemy in those difficult and dangerous days. The groups of priests Zaqar Ter-Harutyunyan, Hovhannisyan Ter-Minasyan, Tatjat, as well as 'Ghevond Yerets' group, were heroically fighting against the enemy at Sardarapat and Bash-Aparan battles.